

Намерението на ръководството на БКП да „преустрои“ първо икономиката скоро се оказва зависимо от ускоряващите ход обществени промени, които изтласкват на преден план именно духовната сфера. От правото, дадено в Юлската концепция, за създаване на организации извън официалните структури, се възползват хората, които отричат социализма като система, но те се съобразяват с ограниченията в прилагането на това право – да не се атакува властта по политическа линия. Така в началото на 1988 г. се появяват първите дисидентски организации, които са ориентирани към защитата на човешките и религиозните права. Тъй като са в провинцията, следени са отблизо от властта, и в тях участват хора, чиито имена са непознати за широката общественост, те нямат голямо влияние²⁰⁰, а и обществото не изглежда готово да приеме отричането на системата като цяло, било поради страх от репресии, било поради липса на ясно формулирана алтернатива.

В тези структури не участват изявени български интелектуалци. Тяхната гражданска съвест се изостря, след като екологичните проблеми на Русе²⁰¹ придобиват обществена значимост и стават широко известни. От есента на 1987 г. отново в „Литературен фронт“ става трибуна за тревожни гласове, описващи ситуацията в дунавския град (първата публикация в централния печат по темата е във вестника на писателите – статията „Въздух за гласността“ на поета Евтим Евтимов), а в „АБВ“ публикува посветеното на Русе стихотворение на Бл. Димитрова „Пиета“²⁰². Творците в Русе също са съпричастни – от 9 декември 1987 до 22 януари 1988 г. те организират изложба „Екология – Русе'87“, която предизвиква изключителен интерес (325 са отзивите, записани в тетрадката за впечатления). Михаил Бешев – един от организаторите и председател на Ателието на младия художник в града, отбелязва: *„Художниците свободно и честно изразиха*

и няма да бъде „етаж“, ешелон в йерархията на държавната власт“. – Пак там, с. 39, 14. Това разделяне обаче се прокарва ускорено едва след свалянето на Т. Живков.

²⁰⁰ Става дума за Независимото дружество за защита на правата на човека в България (НДЗПЧ) на Илия Минев, Комитетът за защита на религиозните права, свободата на съвестта и религиозните ценности на йеромонах Христофор Събев, Независимият профсъюз „Подкрепа“ на д-р Константин Тренчев, Независимата демократична лига за правата на човека. По-подробно за тях вж. *Иванова, Е.* Българското дисидентство. 1988-1989. С., 1997, 42-44, 72-74, 68-69, 78-79.

²⁰¹ Дунавският град Русе е обгазяван периодично с хлор от румънския химически комбинат в Гюргево, българските управляващи водят трудни преговори с румънската страна по въпроса, но те не получават публичност и обществото е убедено, че властта не иска да реши въпроса. В Русе от септември 1987 г. до 10 февруари 1988 г. са организирани четири несанкционирани от властта демонстрации, направени са и опити за още три. – *Антонова, В., Д. Каменова.* Демонтаж. Една балканска история от края на XX век. Русе, 2008, 9-61.

²⁰² Шесто управление срещу неформалните организации в България 1988-1989 г. Документален сборник с материали от архивите на МВР и Централния държавен архив. Съст. Ст. Дойнов. С., 1999, 24-25.

в творбите си своето въздействие от този проблем. Няма контракции, откупки, няма награди, но всички са щастливи от това, че са разбрани, от свободата да изразят социалната си ангажираност.²⁰³ На 21 януари изложбата посещава художникът и русенски депутат Светлин Русев, който обещава на местното ръководство подкрепа и на 5 февруари 1988 г. внася в Управителния съвет на СБХ писмо-призив на българските художници до творческите съюзи. То е прието еднотушно и с разрешението на главния редактор на в. „Народна култура“ Стефан Продев е публикувано на 12 февруари 1988 г. под надслов „Вик за Русе“.

Призивът получава силен отзвук и е подкрепен от учени, писатели и кинодейци²⁰⁴. Следва раздвижване в творческите съюзи и в техните младежки структури, които в една или друга форма изказват подкрепа за апела на СБХ²⁰⁵. Премиерата на документалния филм „Дишай“ на режисьора Юрий Жиров на 8 март 1988 г. в Дома на киното в София става повод за създаването на първата истинска дисидентска организация – Обществения комитет за екологична защита на Русе (ОКЕЗР)²⁰⁶. В ръководството му са избрани популярни културни дейци – писателя Георги Мишев (председател на Управителния съвет на комитета), режисьора Георги Аврамов (организационен секретар), актьора Петър Слабаков, художника Светлин Русев. Те, заедно с други авторитетни в очите на обществото фигури, трябва да въздействат на властта със силата на своята популярност и авторитет²⁰⁷. За управляващите това поведение е изключително тревожен симптом, след

²⁰³ Антонова, В., Д. Каменова. Демонтаж..., с. 45-47.

²⁰⁴ Пак там, 47-48. На 17 ноември 1988 г. Секретариатът на ЦК на БКП решава Ст. Продев да бъде „пенсиониран“, а редакторката Копринка Червенкова – уволнена, защото вестникът е публикувал материали, които „не допринасят за укрепване на единството на интелигенцията около партийната политика“. Цит. по Дееничина, М. Между фанфарите ..., 222-223. За главен редактор на в. „Народна култура“ е определен след съгласуване с Т. Живков, Григор Чернев.

Отстраняването на Ст. Продев, свързан с критичността и разкрепостеността на в. „Народна култура“, води до силна реакция в творческите среди, започва и подписка в негова подкрепа. В края на ноември 1989 г., след свалянето на Т. Живков, Политбюро на ЦК на БКП възстановява партийното членство на К. Червенкова, а от средата на декември с. г. Ст. Продев отново поема поста на главен редактор на в. „Народна култура“. – Христова, Н. Интелектуалната почтеност ..., 340-341.

²⁰⁵ ЦДА, ф. 1-Б, оп. 68, а. е. 3394-6, л. 5-7.

²⁰⁶ По-подробно за комитета вж. Баева, И. Из историята на българското дисидентство – Общественият комитет за екологична защита на Русе и властта. – В: Баева, И. България и Източна Европа, С., 2001, 221-243.

²⁰⁷ Показателен за отношенията на властта с видни творци е епизодът, разказан от Г. Мишев по повод на екологичните проблеми на Русе. Като „лично засегнат и заинтересован“ той иска среща с премиера Г. Атанасов, но повече от месец няма отговор. Затова накрая изпраща „ядосана телеграма с нарочно овъртян текст: „Един писател иска да бъде приет от министър-председателя и много е важно също, ако не бъде приет.“ Още същия ден е поканен при Г. Атанасов, но той отхвърля молбата на Г. Мишев да излезе „като частно лице“ в пресата

като повече от десетилетие интелигенцията не е създавала грижи. Властта изобщо не е готова за щедро обещаваната демократизация и плурализъм. Върху създателите на комитета е оказан натиск по линия на силите за сигурност и партийните организации, за да се откажат от по-нататъшни действия, а въпросът е разглеждан пространно на няколко заседания на Секретариата и Политбюро при много напрегната атмосфера.

На 24 март 1988 г. в Политбюро са прочетени „Съображения“ на Т. Живков²⁰⁸, които започват с констатация, че въпросът за новия комитет не бива да се разглежда „откъснато“, защото „напоследък сме свидетели на отделни прояви сред някои кръгове на интелигенцията, които не могат да се отминат без внимание“. Според Живков от политическа гледна точка ще е погрешно, ако те не се анализират и не бъдат направени изводи от „по-общ характер“. Става ясно, че ОКЕЗР наистина стряска властта, защото според Живков „прицелът на главните организатори съвсем не е хуманитарен, той е политически“. По-нататък Живков развива тезата, че сред интелигенцията няма криза, но започналото от юли 1987 г. преустройство води до радикална преоценка на ценности, които „десетилетия наред утвърждавахме, възприемахме и прилагаме като свети и неприкосновени“ и когато те са подложени на открита дискусия, това може да породи „колебания, съмнение, песимизъм“ и да се стигне и до „крайности“ в оценките, дори в действията. Според него „по самата си природа интелигенцията е склонна към подобни крайности“, а някои „обидени“ и недоволни хора в подобни ситуации проявявали изключителна енергия²⁰⁹.

Друга причина за активизиране на интелигенцията Живков вижда в „механичното“ пренасяне от страна най-вече на медиите на съветския опит и то – само на „сензационните“ материали от съветската преса на историческа тема. Но главната причина за „негативизма и неверието“ била в бездействието по отношение на интелигенцията, подценяването на работата с нея от страна на идеологическите отдели на ЦК и персонално на секретаря по идеологията Стоян Михайлов. Живков оправдава Политбюро и Секретариата, които били ангажирани с икономиката, но отправя тежки упреци към „монополизма“²¹⁰, установен

с материал за Русе с мотив, че ще стане скандал с Румъния. – Интервю с Г. Мишев в: Антонова, В., Д. Каменова. Демонтаж..., с. 209.

²⁰⁸ ЦДА, ф. 1-Б, оп. 68, а. е. 3394-6, л. 46-83.

²⁰⁹ Пак там, л. 49-53.

²¹⁰ Според Живков Св. Русев е бил освободен от поста председател на СБХ заради „неправилни естетически позиции“, но запазил постове, които му дават голяма лична власт – директор на Националната художествена галерия, член с решаващ глас за Общите художествени изложби, председател на комисията, която определя изложбите на български художници зад граница, преподавател и не на последно място – той е единственият художник – член на ЦК на БКП. От тези свои позиции Св. Русев задушавал всяка критика, провеждал лична кадрова политика, насаждал пълно подчинение и лична зависимост на всеки художник и накрая – под

от Светлин Русев в СБХ (макар и той да е отстранен преди няколко години от председателския пост в съюза), посочвайки го като пример за резултатите от занемарената работа на партията в духовната сфера. След това е дадена новата задача: *„Неотложно да се заемем с провеждането на преустройството в духовната сфера. Преустройството – това е въпросът над въпросите, от който трябва да започнем... И тук основното ще е: самоуправление; предоставяне на огромна власт на колективите; нов тип централизъм и демократизъм, а не просто баланс между тях; ръководна роля на партията. Този въпрос да е в сърцевината на нашата стратегия в работата с интелигенцията. Не извършим ли преустройство в духовната сфера, всичко друго ще увисне във въздуха.“*²¹¹

Конкретните стъпки трябва да бъдат ускорено подготвяне на документите за преустройството на духовната сфера и в близко бъдеще – провеждане на пленум на ЦК на БКП по този въпрос. Подготовката на пленума се очаква да се превърне в „своеобразен референдум“, като в обсъждането на въпросите се привлекат културните дейци, а непосредствено след него да се проведат конгреси на науката, културата и просветата. Ръководно начало в работата да бъде принципът основните въпроси да се решават чрез самата интелигенция. В този първи документ, фиксиращ новия приоритет в българското преустройство, прозира желанието на Живков да изпревари „събуждането“ на интелигенция, да маргинализира създадените вече неформални структури и да вкара започналите и неизбежни промени в рамките на партийния контрол, защото той си дава сметка, че *„различните отряди на интелигенцията заемат ключова позиция и оказват огромно въздействие за осъществяване на промените в стопанския и духовния живот, в управлението и самоуправлението в духа на Юлската концепция“*²¹². Може да се предположи, че в този момент Живков си е дал сметка, че желанието му за „поетапно“ решаване на проблемите, като се започне с икономиката, е неизпълнимо и процесите на либерализация в едната сфера рефлектират веднага и в другата и взаимно си влияят.

В дискусиата след прочитането на „Съображенията“ най-активни са Т. Живков и Чудомир Александров. Живков е съвсем директен: *„Ясно е, че Св. Русев е в центъра – той е интелектуалният подбудител. Трябва да се провери дали не е завършил йезуитско училище. Огромни, нечувани способности има на йезуит. А е и талантлив.... Те искат да правят дисидентска организация, да стане като партия на зелените, да подмени партията в бъдеще и т.н. Ясно е, че те*

негово ръководство СБХ взема „съдбоносни“ решения (за Русе), засягащи отношенията с друга страна (Румъния). Тези обвинения са доразвити в Справката за „ролята на Светлин Русев за насаждането на монополизъм в СБХ и за създаването на т.нар. Комитет за защита на град Русе“ – Пак там, л. 192-198.

²¹¹ Пак там, л. 71-74.

²¹² Пак там, л. 74.

ще вървят докрай. Няма нищо страшно, другари. Важното е: борба!²¹³ Макар да призовава за изключване на Св. Русев от ЦК на БКП и за отстраняването му от държавните постове, които заема, Живков си дава сметка, че проблемите са много по-комплексни и налагат промени в подхода на партията към духовната сфера като цяло. Според Ч. Александров сред главните инициатори на комитета са творческите съюзи на художниците и на филмовите дейци, както и Клубът на младите кинодейци, а философът Жельо Желев и хората около него „възбуждат“ интелигенцията, като говорят, че е пасивна и послушна, че „трябва да излезе напред, да застане начело, да се бори срещу тоталитарната държава“. Александров е категоричен: „Налице е опит да се проверят възможностите за изграждане на паралелни и с опозиционен характер структури, чрез които да се създава недоверие в партията и във властта и негативно отношение към тях, а също така те да бъдат използвани като средство за натиск върху властите.“²¹⁴

Така в началото на 1988 г. художествената интелигенция най-после открито излиза на сцената на политическия живот и това принуждава управляващите в следващата година и половина да ѝ отделят централно място, наред с икономическите и етническите проблеми. Създаването на ОКЕЗР обаче изиграва по-скоро ролята на катализатор на това решение, тъй като властта все по-ясно осъзнава, че шансовете икономическите реформи да дадат бърз резултат са много малки, особено при открития сблъсък на Живков с Горбачов през октомври 1987 г. Необходимостта да се въвлече обществото в организираното и ръководено от БКП преустройство все повече изглежда неизбежно, за да бъдат удържани властовите позиции.

Обсъжданията в Политбюро на ЦК на БКП продължават на 27 март 1988 г. Пространните цитати са нужни, защото добре илюстрират двете линии в отношението към интелигенцията и в подхода към културната сфера. Първата линия е представена от „хардлайнерите“. Йордан Йотов внася нови нюанси и разширява параметрите на проблема: „Ако не вземем мерки, това движение ще надхвърли границите на интелигенцията. Ние бяхме в голяма степен изненадани от този комитет; когато във връзка с Юлската концепция говорехме за трудности, мислехме повече за икономически трудности, а не за политически трудности. Ние успяхме да предотвратим създаването на дисидентско движение у нас и това внесе известно самоуспокоение – забравихме, че има еднакво мислещи хора и групи. Ние не си направихме всички изводи от възможната реакция на българската интелигенция в резултат на нейното лишаване от някои привилегии, с които тя досега се ползваше – имам предвид промяната по отношение на званията –

²¹³ Пак там, а. е. 3394-а, л. 3.

²¹⁴ Пак там, л. 10-14.

повечето бяха несъгласни и това създаде основа за негативни прояви.²¹⁵ Още покраен и откровен в оценките е Пенчо Кубадински, според който става дума за „създаване на втори център“, който може и да е подкрепен „отвън“: „В изграждането на този център виждам опит да се направи „Солидарност“, аналогична на организацията в Полша... Всичко стана заради нашата слаба бдителност. Не се касае за невинни прояви, а за дълбок стратегически замисъл.“ Кой е в основата, става ясно от следващите му думи: „Мен ми се струва, че тази работа започна още от др. Ал. Лилов. Събраха се една група талантиливи хора, амбициозни – и ето ви резултатите. Ние не разчистихме някои неща, след като освободихме Ал. Лилов. Лилов и Св. Русев са приятели. Сега да се очистим и онзи, който е поставен на отговорно място, трябва да знае, че той не е той, а е член на партията, че ако не изпълнява линията на партията, не му е мястото там. Повечето от тях смятат, че са богоизбрани и че партията не стои отгоре.“²¹⁶ В същия дух са и изказванията на Д. Джуров и П. Младенов.

Втората линия е очертана от Г. Йорданов и А. Луканов. В думите им има призив за повече уважение към интелигенцията, а Г. Йорданов се опитва да омаловажи проблема с ОКЕЗР („Станалото не трябва да се превръща в национална драма. Става дума за отделни досадни явления. Светнаха само няколко червени лампички... В СССР има над 30 хил. неформални образувания“). И той, и Луканов предупреждават, че не трябва да се „громи и удря силно“ и да се допуска „антиинтелигентска насоченост...“, защото сталинизмът успя да унижожи голяма част от интелигенцията – и партийна, и непартийна, в СССР именно опирайки се на този антиинтелигентски инстинкт, който стига малко да го поощриш, става опасен за обществото, за неговата култура и за неговите перспективи“. Г. Йорданов предлага мандатност и изборност, а Луканов призовава да се създаде климат за „творческа дързост на интелигенцията, а не на конформизъм и покорство“, да се ликвидира монополизмът, но не само по отношение на личностите, а и на самите творчески съюзи, които са заприличали на „средновековни гилдии“ и това положение „нас донякъде ни устройваше – по-удобно да сложиш някой, да му дадеш на откуп един сектор той да ти го управлява, да си прави каквото си иска, стига да не ти създава трудности и проблеми“²¹⁷.

В крайна сметка на 27 март 1988 г. Политбюро приема „Съображенията“ на Т. Живков, но в доста редактиран вариант в сравнение с текста от 24 март. Акцентите остават, но тонът е смекчен, както и усещането за тревожност. Заглавието е „Някои проблеми и задачи във връзка с преустройството на духовната сфера“²¹⁸.

²¹⁵ Пак там, л. 35-37.

²¹⁶ Пак там, л. 49-50.

²¹⁷ Пак там, л. 54-65, 130-135.

²¹⁸ Пак там, а. е. 3394-6, л. 189 (брошура със собствена номерация л. 1-79).

Малко по-късно документът е публикуван във в. „Работническо дело“. В него се признава, че има въпроси, които не търпят отлагане и за първи път – вече официално, се заявява, че това преустройство е от кардинално значение за съдбата на преустройството на цялото общество, а интелигенцията има първостепенна роля в него. Живков признава, че „априлската политика“ се нуждае от преосмисляне и важният принцип за общественно-държавното и държавно-общественото начало вече се „сменя“ в новия принцип на самоуправлението, а материалните и духовните стимули трябва да се преобразуват (малко по-рано са отменени званията „заслужил“ и „народен“), за да може оценката на творчеството да отразява неговата социална значимост. Самоуправляващите се общности ще имат големи права, но и съответни задължения и отговорности и за целта трябва да са „пълноценни стопани на интелектуалната собственост“. За творческите съюзи се предвижда да продължат да съществуват, „но като се преустроят“. В тях, а и в другите културни институции се предвижда да се ликвидира „изкуственото раздуване“ на управленческите звена. Засегнат е и проблемът с фаворизирането на посредствени хора в науката и изкуството и издигането им на ръководни постове, които те използват за лично облагодетелстване и за „обезсилване на партийните принципи и постановления“²¹⁹. Затова Живков предупреждава, че ще се получи „сблъсък“ с остарели стереотипи в мисленето и организацията, в начина на материално и духовно стимулиране, но се надява, че интелигенцията ще подкрепи партийното ръководство в прокарането на тези принципи.

Важно място в документа е отделено на разясняването на гласността. Според Живков тя включва „публичния израз на всичко, което предприемаме и с което се сблъскваме; своевременното осведомяване на народа; премахването на анонимния характер на критиката; истината за успехите и трудностите в изграждането на социализма“. Но той предупреждава, че трябва да се имат предвид условията, в които тя се прилага, защото „редица от проблемите, които сега се поставят на вниманието на обществеността в някои социалистически страни, у нас бяха решени след Априлския пленум от 1956 г.“²²⁰ Оценката му е, че има принципно съвпадение на вижданията на българското ръководство с преустройството в СССР, но в България то има своите особености. Без да държи сметка за действителните факти, Живков набляга върху това, че след Априлския пленум от 1956 г. в България е била „веднъж завинаги“ ликвидирана „атмосферата на подозрителност, на страх, на преследване на хората заради тяхната позиция“, реабилитирани били пострадалите по времето на култа, „няма въпрос, свързан с култа, който у нас да е забранена зона за изследване и художествено пресъздаване“, отдавна се преодоляло „предубеждението, че трябва да се въздържаме от

²¹⁹ Пак там, л. 189 (брошура, л. 7-19).

²²⁰ Пак там, л. 189 (брошура, л. 21-22).

критика и самокритика“, защото враговете ще се възползват от нея, за да „чернят“ социалистическия строй. Живков се обявява против преекспонирането в българското общество на критичните оценки в СССР към историческото минало и обобщава, отново подчертавайки собствените си заслуги за Юлската концепция: „Ако под гласност се разбира изясняването само на отношението ни към трудните моменти в миналото..., каква по-радикална оценка на миналото може да се даде от тази, че априлският модел е изчерпал своите възможности.“²²¹

Следва „живковското“ тълкуване на гласността: смисълът ѝ е да се поставя дейността на всички органи на управление под контрола на обществото; човекът да бъде в центъра като движеща сила на преустройството, като се поощрява „инициативата на всичко кадърно“; да се помага на хората да станат стопани на социалистическата собственост; да се напомня, че демократизацията на управлението също се гради на права, задължения и отговорности и са нужни ред и дисциплина. В резюме: „в центъра да бъде патосът на преустройството, борбата, грижата как да провеждаме юлските решения“. Сам застанал в ролята на говорещ истини от последна инстанция, Живков упреква онези, които си били присвоили привилегиите да са изразители на гласността и новото мислене, защото гласността била тъкмо обратното – „ликвидиране на монопола на отделни хора да заемат позата на съдници“. И най-важното – гласността трябва да създава „ведра духовна и морална атмосфера“, защото комунистическият идеал, макар и трудно осъществим, си остава цел, която трябва да се постигне и „няма основание да се губи вярата“²²².

Другата голяма и актуална (заради ОКЕЗР) тема, на която е отделено специално внимание в документа, са „самодейните сдружения“. Според него никой не може да отнеме правото им на съществуване, а в обстановката на разгръщане на самоинициативата на трудещите се тези сдружения ще се увеличават и това е „естествен и необходим“ процес. Същевременно Живков напомня, че този плурализъм трябва да е „социалистически“, „на основата на нашите принципи, етика и идеали“. И той посочва мястото, където „разрешава“ да се формират тези самодейни сдружения – в самоуправляващите се общности и преди всичко в териториалните общности, общините и селата, в структурата на профсъюзите, Комсомола, Отечествения фронт и други масови организации, а някои могли дори да придобиват общонационално значение, но и те „не могат да действат по друг начин, освен в съответствие с нашите принципи, етика и идеали“. Предупреждението, че в противен случай ще се стигне до „анархия“, съвсем недвусмислено поставя границите на позволената свобода²²³.

²²¹ Пак там, л. 189 (брошура, л. 27).

²²² Пак там, л. 189 (брошура, л. 35-36).

²²³ Пак там, л. 189 (брошура, л. 37-42).

Втората част от документа са отнася за ръководството на културната сфера. Според Живков, от началото на 80-те години се е създал „монополизъм“ в някои творчески съюзи и най-вече в СБХ. „Някои хора на възлови постове“ в него били „монополизирали“ цялата му дейност, безпринципно насочвали политиката на съюза и „купуват“ и се разпореждат с „души“²²⁴. Зад голямата имитирана активност се криел „личният интерес“ и положението било стигнало дотам, че „има власт на един човек“ и всяка критика се задушавала. Така, без да назовава името, Живков обругава Светлин Русев, който от 1985 г. вече не е начело на СБХ, но все още е в ЦК на БКП (единственият художник в този орган), а поведението му около създаването на ОКЕЗР (писмото-призив „Вик за Русе“ е предложено от него) е повече от опасно, защото влияе и на други творци. Към това се прибавя и фактът, че е бил сред най-близките сътрудници на Л. Живкова, които Живков разпръсква целенасочено. За заседанието на Политбюро е изготвена и специална справка за „ролята на Светлин Русев за насаждане на монополизъм в СБХ и за създаването на т.нар. Комитет за защита на гр. Русе“²²⁵. В нея се припомня, че е бил освободен от председателския пост на СБХ за провеждане на „неправилни естетически позиции“, но запазил важни постове – Директор на Националната художествена галерия, член на ЦК на БКП, преподавател. От тези позиции той става един от инициаторите на ОКЕЗР, а това създавало впечатление за бездействие на партията и държавата по такъв важен въпрос, но по-лошото е, че „западните централи“ са се възползвали с цел да влошат отношенията между България и Румъния. Тези обвинения показват подготовката за разправата със Св. Русев в подходящ според Живков момент.

Третата част в пространния документ повтаря в най-голяма степен „Съображенията“ на Живков от 24 март 1988 г. за появилото се „колебание и неверие“ сред интелигенцията в хода на преустройството. Главна причина за тях били пропуските и бездействието на „някои ръководни партийни органи“ (споменат е Ст. Михайлов, секретар на ЦК на БКП по идеологическите въпроси), позволили на „отделни демагози политически да манипулират дейци на нашата интелигенция“, какъвто бил случаят с някои от инициаторите за създаването на ОКЕЗР.

В мерките, които Т. Живков набелязва и които залягат в приетото на заседанието от 27 март 1988 г. решение на Политбюро на ЦК на БКП „За ускоряване на преустройството на духовната сфера“, се откроява изискването основните въпроси да се решават „чрез самата интелигенция“, като се проведат конгреси на науката, културата и просветата и чрез тях тя бъде насочвана и контролирана. В духа на изказването на Ал. Яковлев от януари 1988 г., в документа е направена категоричната уговорка кой ще направлява всички процеси на преустройството: „В

²²⁴ Пак там, л. 189 (брошура, л. 49-50).

²²⁵ Пак там, л. 192-198.

Юлската концепция ние дадохме постановката за недопустимостта партията да функционира като субект в държавната йерархия, което води неминуемо до деформации в самата нея... Това в ни най-малка степен не означава намаляване на ръководната и направляваща роля на БКП. Тя и напред ще бъде ръководна политическа сила...“²²⁶

За финал в документа са оставени н. нар. социално-битови въпроси, пряко засягащи интересите на творческите съюзи и цялата интелигенция. Те започват с много важно напомняне какво е направила партията в духовната сфера, като изводът на Т. Живков е, че е изградена материалната база, неколkokратно се е „усъвършенствала“ системата на заплащане, а творците са получавали „много придобивки и средства“ не само под формата на заплащане. Действително, значителна част от обществените фондове за потребление, от бюджета на държавата отиват за безплатно образование, командировки, специализации, международни творчески изяви. Независимо, че отговарят на истината, следващите думи на Живков звучат по-скоро като предупреждение: „Без дотациите на множество от дейностите, свързани със създаването и разпространяването на духовни ценности, много от организациите не биха съществували. В театъра например, дотациите за всеки билет заемат повече от половината цена. Има ли буржоазна държава, която с такава щедра ръка да влага пари за социална подкрепа на своята интелигенция?“²²⁷ Накрая е обещанието за незабавно повишаване на заплащането в сферата на науката и художествената култура, както и за задоволяване на потребностите от жилища на младите научни и художествени творци.

В следващите два месеца „Съображенията“ заедно със Справка за екологичната обстановка в Русе и Справката за Св. Русев се обсъждат в партийните организации на творческите съюзи, културните и научните звена и висшите училища, а властта повишава заплатите в тази сфера²²⁸. Събранията са ярко доказателство за променения дух сред творците. Независимо, че навсякъде са приети решения, подкрепящи документа, и Политбюро, и Т. Живков са обезпокоени от проявите на открито несъгласие с отделни оценки, от опитите да се „оневинят“

²²⁶ Пак там, л. 189 (брошура, л. 67-70).

²²⁷ Пак там, л. 189 (брошура, л. 74-75).

²²⁸ Постановлението на Министерския съвет и Централния съвет на Българските професионални съюзи за повишаване заплатите на научните работници и творческите кадри в организациите на културата и в средствата за масова информация е от 11 април 1988 г. Въвеждат се следните начални основни месечни заплати: професор и ст.н. с. I ст. и артист с категория „Академична“ – 550 лв.; доцент и ст.н. с. II ст. – 450 лв.; гл. асистент и н. с. I ст. – 350 лв.; ст. асистент и н. с. II ст. – 330 лв.; асистент и н. с. III ст. – 300 лв.; артист с категория „А“ – 400 лв. За творческите работници с висше образование в организациите на културата, в средствата за масова информация и за специалистите от научно-помощния персонал с висше образование: I квалификационна степен – 230 лв.; II степен – 350 лв.; III степен – 450 лв. – Пак там, а. е. 3399, л. 80-81.

хората от ОКЕЗР, от внушенията, че партийните органи са действали репресивно²²⁹. П. Слабаков и Св. Русев декларират ред събранията на своите партийни организации твърдата си подкрепа за комитета²³⁰. Сред художниците „Справката“ за Св. Русев се посреща твърде остро и някои я оприличават на разправата на В. Червенков с Ал. Жендов през 1950 г. Колегите на Св. Русев в Националната художествена галерия споделят, че са „много смутени“, защото Русев за тях е „*знаме, в което се кълнем*“²³¹. Открито изразяват подкрепата си за него Йордан Радичков и Константин Павлов. В „проблемната“ организация на СБХ при гласуването има двама против и четирима въздържали се, а Калина Тасева и Бисера Прахова (съответно зам. председател и член на Управителния съвет на СБХ) официално си подават оставките в защита на Св. Русев²³².

На 17 май 1988 г. Политбюро на ЦК на БКП обсъжда как са минали партийните събрания на творческите съюзи и културните институции в страната, на които са се разглеждали „Съображенията“ на Т. Живков. В изказването си той прави откровени признания за целите, които е преследвал с този документ: стратегическа – да се определят основните принципи и насоки на преустройството в духовната сфера, и тактическа – да се предприемат „*неотложни мерки*“ към „*отрицателните прояви*“ сред интелигенцията (най-вече ОКЕЗР). Живков не оставя никакво съмнение откъде е дошъл подтикът: „*Както е известно, първоначалният замисъл за преустройството на духовната сфера от гледна точка на времето и сроковете беше друг. Това бе ясно казано на Националната партийна конференция. Но ние правилно решихме да „изтеглим“ преустройството на духовната сфера. Оттук маньовърът, който предприехме: бързо реагиране и вземане на мерки по отношение на някои отрицателни прояви.*“²³³ През тази призма проведените събрания са оценени като важна крачка в работата на БКП с интелигенцията,

²²⁹ Пак там, оп. 78, а. е. 107, л. 1-5; а. е. 80, л. 1-8; оп. 55, а. е. 654, л. 5-7, 11.

²³⁰ Изказването на Св. Русев е направено с подчертано достойнство и напълност. Той отхвърля обвиненията, че създаването на Русенския комитет е „*политическа спекулация*“ и обяснява участието си в него с „*онова вълнение и съчувствие, онова творческо и гражданско поведение, онази своеобразна опора, която укрепва вярата в човешката солидарност и дава сили в изпитанията*“. Отхвърля и обвиненията за „*насаждане на монополизъм*“ в СБХ. Не подминава и поведението на ръководството на съюза: „*С болка написах „Вик за Русе“. Стефан Продев пое отговорността за публикацията. Чувствах се горд за българския художник, когато Управителният съвет го прие с аплодисменти като свой призив. След 10 дни, с малки изключения, се срамувах от същите хора, които избраха позицията на подведени от мен.*“ И накрая, след като е заявил, че е „*червен, подчертавам, червен и нямам намерение тепърва да се пребоядисвам*“, направо атакува властта и нейните действия: „*Не мога да повярвам, че това е стилът на преустройството, не мога да приема, че това е езикът на гласността...*“ – вж. документа в: Антонова, В., Д. Каменова. Демонтаж..., 215-220.

²³¹ Луджев, Д. Революцията в България..., с. 37.

²³² ЦДА, ф. 1-Б, оп. 68, а. е. 3425, л. 5-20; Луджев, Д. Революцията в България..., с. 37.

²³³ ЦДА, ф. 1-Б, оп. 68, а. е. 3425, л. 41-43.

защото са разкрили нейните настроения. От друга страна, целта е била да се даде знак, че партията не се е дистанцирала от творците и ще продължи да ръководи и тази сфера. Все пак, Живков признава, че картината е неблагоприятна и дори тревожна и то не толкова поради факта, че немалка част от интелигенцията не е възприела идеите на партията за преустройството „*като вътрешно убеждение*“ („*трябва да мине време, да се смели новото*“), а най-вече защото има отрицателни настроения към „*отделни ценности*“ на социализма, които пораждат апатия и неверие, че преустройството ще реши проблемите. При това тези настроения са най-вече сред младите творци, както и сред част от „активните борци“, а по време на събранията са довели до там, че вместо да се обсъждат зададените от партията теми, се е стигнало до „*интригантство, лични разприавии, препирни*“. Това не е позволило да се почувства ефектът от повишаването на заплатите, в смисъл партията да извлече дивиденди от него. Дори коментарите са, че това е „*опит да се запуши устата на интелигенцията*“²³⁴. Заради увеличаването на заплатите само на част от населението се засилва напрежението между творците и заетите в материалното производство.

Най-неприятно е изненадан Живков от „*широко разпространеното и изповядвано от много хора разбиране за свободата на критиката, за демократизацията, за дискусиите, за правата на човека... явно или мълчаливо се даваше израз на симпатия напр. към критиката изобщо, без да се държи сметка за нейното съдържание*“²³⁵. Все пак, той е убеден, че ходът с разрешената дискусия (тя била „*толкова широка, че някои хора започнаха да се питат дали ЦК не е изпуснал ръководството на духовната сфера*“) е бил нужен и правилен, защото е позволил да се овладее положението и даже партията да започне „*настъпление*“, за да премахне причините, които пораждат излизаща извън контрола ѝ критика и действия.

От последвалите разсъждения на Живков се вижда „оригиналният“ му подход към интелигенцията – да се създадат такива обективни условия, които да не гарантират на творците материална сигурност и спокойствие (при наличието им те се изкушават да се занимават с неудобни политически въпроси), а да ги заставят „*да работят с пълно себеотдаване, да работят с всички, на което са способни, с една дума, да работят като „луди“... така, че левът, който се получава, да има висока стойност, да бъде сладък. Тогава ще се почувства ефектът от повишаването на заплатите... и ще се изменят вижданията за критиката, за дискусиите, за демокрацията*“²³⁶. Тук прозират акцентите, които ще станат водещи в следващите месеци – прилагането на пазарните принципи в сферата на

²³⁴ Луджев, Д. Революцията в България..., с. 36.

²³⁵ ЦДА, ф. 1-Б, оп. 68, а. е. 3425, л. 46-50.

²³⁶ Пак там, л. 47-56.

културата не само като следствие от намаляващите икономически възможности на държавата да издържа културата, но и като похват за „усмиряване“ критичността на интелигенцията. Другите предвиждани стъпки изглеждат познати от 70-те години – спечелване на младите творци и формулиране на идеи, които да „запалят и увлекат“ и съответно сплотят около партията разноликата интелигенция. Едва ли е случайно посочването на примера от 70-те години – политиката на Л. Живкова може и да не я е „запалила“, но е създала много по-добър климат в отношенията власт-интелигенция. Вероятно под сплотяващи идеи в момента Живков разбира призивите за демократизация и гласност, които импонират на творците, но само след година ще намери и друга – национализма.

След като обсъжда подробно настроенията сред интелигенцията, партийното ръководство изработва проект за решение на планирания за юли пленум на ЦК за преустройството в областта на художествената култура и го публикува за „всенародно обсъждане“²³⁷. Този път активността е действително висока и поставените проблеми се дискутират много по-свободно²³⁸. Извън чисто професионалните проблеми интерес представлява общият въпрос за съдбата на творческите съюзи. Изказват се открито мнения, че техният модел е отживял времето си и дори че е сталински и се предлага свободно сдружаване на базата на общност в естетическите предпочитания и интереси, но все пак вероятно традицията, а и творческите фондове към съюзите, си казват думата и повечето творци се обявяват за продължаване на съществуването на творчески съюзи, реформирани като самоуправляващи се и самофинансиращи се организации²³⁹. Раздвижването сред творческите среди е провокирано и от проведената в края на юни и началото на юли XIX всесъюзна конференция на КПСС, където критичният поглед към социалистическата действителност впечатлява българската интелигенция²⁴⁰, стимулира желанието ѝ за промени в България и същевременно я кара да гледа скептично на „напъните“ на партийната върхушка по пътя на преустройството. Обобщаващо за настроенията в редиците на творците в навечерието на пленума звучат думите на Й. Радичков, че „първоначалното желание и енергия за преустройство са убити“, нещата „буксуват“, а в културата „никъде нищо не е по-мръднало – едни и същи хора, едни и същи концепции“²⁴¹.

Пленумът на ЦК на БКП за преустройството на духовната сфера се провежда на 19 и 20 юли 1988 г. В духа на обявената демократизация изказващите се не са определени предварително и броят на желаещите да заявят съпричастност

²³⁷ Пак там, а. е. 3429, л. 38-45.

²³⁸ По-подборно вж. анализа на Н. Христова на публикациите във в. „Народна култура“ – Христова, Н. Интелектуалната почтеност ..., 330-333.

²³⁹ ЦДА, ф. 1-Б, оп. 68, а. е. 3461, л. 41-45; оп. 78, а. е. 68, л. 1-19.

²⁴⁰ Марчева, И. Съветският фактор..., 78-80.

²⁴¹ Луджев, Д. Революцията в България..., 42-43.

към новата партийна линия надхвърля 30 души, като повечето се придържат към тясно професионалните проблеми или пространно повтарят основни моменти от „Съображенията“²⁴². Вниманието заслужава изказването на председателя на СБП Л. Левчев. Началото му изненадващо напомня стила на вече забравената Л. Живкова: „Преустройството може да се схване като една всеобща пулсация, момент от вечния процес нагоре по спиралата на съвършенството.“²⁴³ След това обаче той съвсем прагматично започва славословие за новата „юлска“ политика. С въздействащия език на поета Л. Левчев всъщност прави художествена илюстрация на „Съображенията“ на Т. Живков. В речта му има всичко най-важно от тях, пречупено през призмата на литературата, но едва ли през собствената му съвест: „Пренасяйки огледално факти и явления от съветската действителност на наша почва, някои откриват съществени отлики – изненадват се и се дразнят. Щом съветските другари говорят за „периода на застой“ и в духовната сфера, то ние трябва непременно да открием същите факти и явления у нас. Но у нас няма нито белоемигрантска, нито дисидентска литература... Защо ние нямаме такива книги?... У нас такива критични, плуралистично и другояче мислещи литературни творби, макар и да са минавали през нашески трудности и перипетии, все пак са излизали в своето време. И затова днес трябва да се потърсят не в заключените писателски архиви, а в публичните библиотеки... Не можем да намерим спряна по политически съображения литературна творба или забранен автор от класиката“²⁴⁴ Следва възхвала на постиженията на „априлския път“, но в духа на „Съображенията“ е уточнено, че „той ни е скъп, но е изчерпан и принадлежи вече на миналото“. И кулминацията: „И всеки нов миг сме търсили своето ново единство с партията, единство, което трябва да извърши чудото – да съчетае нуждата от безкрайна творческа свобода със строгата партийна дисциплина. И партията търсеше непрестанно нови думи и дела, с които да ни сплоти и окрили. И ги намираше.“²⁴⁵ Приведените цитати илюстрират готовността на част от българските талантлив творци да поставят винаги своя талант в услуга на властимащите.

По-интересно от изказванията на пленума е закритото му заседание, когато Т. Живков нанася удара върху обвинените още през март във връзка с ОКЕЗР Св. Русев и секретаря на ЦК на БКП Ст. Михайлов, който като отговарящ за идеологическата и културната дейност трябвало да предотврати създаването на комитета (Живков не е забравил, че Ст. Михайлов е единственият в Политбюро, изразил несъгласие с Юлската концепция). И към двамата Живков е безцеремонен,

²⁴² ЦДА, ф. 1-Б, оп. 65, а. е. 88, л. 11-220.

²⁴³ Пак там, л. 47.

²⁴⁴ Пак там, л. 49.

²⁴⁵ Пак там, л. 50.

но докато към Св. Русев проявява това отношение от самото начало на обсъждането заради цялостното му поведение на отстояване на собствената си позиция и достойнство, то към Ст. Михайлов то постепенно ескалира, провокирано от несъгласието на последния да се предаде „без бой“. Св. Русев е изключен от ЦК на БКП, защото нямал качества за негов член, а формулировката за Ст. Михайлов е да бъде освободен като секретар на ЦК на БКП „поради преминаване на научна работа“²⁴⁶. От Политбюро са отстранени и Станко Тодоров (заради участието на съпругата му Соня Бакиш в ОКЕЗР) и поредния потенциален конкурент на Живков за властта – Чудомир Александров, защото не бил „дооценил някои факти“ от неговото „семеино обкръжение“²⁴⁷.

Сведенията за начина, по който пленумът е оценяван в средите на културните дейци в страната, се събират много старателно, за да се оцени доколко е изпълнена задачата „да се вдигне“ интелигенцията и да се строи под знамето на диктуваното от партийното ръководство преустройство. Проучванията на общественото мнение разкриват неудовлетворението, че „постановките са много общи и теоретични“, не са подкрепени с „действени мерки и конкретни решения, както изисква преустройството“, не е направен критичен анализ за изпълнението на по-рано взети решения в същата сфера и особено на „причините, довели до застойни явления“ в нея. В провинцията е видимо недоволството от липсата на възможност за пряк досег с големите културни постижения, както и усещането, че големите творци създават изкуство, което е трудно разбираемо за по-широката публика. Критично е отношението към творческите съюзи, определяни като „бюрократични, чиновнически центрове“, имащи „кафенета и барчета“, в

²⁴⁶ Последният рунд срещу Ст. Михайлов се разиграва по предварителен сценарий в края на годината. На 10 декември 1988 г. в редакцията на в. „Работническо дело“ пристига писмо от „възмутените“ членове на една столична партийна организация в квартал „Лозенец“, за което официозът получава инструкция от ЦК на БКП то да бъде публикувано в рубриката „Позиция на читателя“. Това е сторено на 12 декември 1988 г. и така на втора страница на вестника Ст. Михайлов е обвинен, че е попаднал в плен на „научнообразни и псевдотеоретични схеми“, които са непонятни за „обикновените хора“, а те пък са особено възмутени от неговото високо самочувствие и липса на скромност. Писмото създава подходящ климат и на открития два дни по-късно пленум на ЦК на БКП Ст. Михайлов е изваден от състава на ЦК на партията. – Дееничина, М. Между фанфарите..., 178–179. Вж. и документално-мемоарните свидетелства на самия потърпевш. – Михайлов, С. Живковизмът през призмата на една лична драма. С., 1993, 90–102.

²⁴⁷ ЦДА, ф. 1-Б, оп. 68, а. е. 89, л. 1–28. В началото на 1991 г. Ч. Александров е свидетел по дело № 4 за икономическата катастрофа на социализма и подобно на Борис Велчев подчертава, че истинската причина за отстраняването му е неговото критично отношение към икономическата политика на страната и към преустройството на самата БКП и най-вече – подозренията на Т. Живков, че Ч. Александров се опитва да го отстрани от поста му. – Йорданов, В. Дело № 4..., 348–350.